

KÖZ SOMATİZMİNİN ÖLEUMETTİK ЖӘНЕ МӘДЕНИ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Dr. Saule MAĞJAN*

АННОТАЦИЯ

Мақалада коммуникация кезінде қолданылатын ым, ишараттардың, оның ішінде көз соматизмінің әлеуметтік және мәдени қызметтерінің қолданылу дәрежесі сөз болды. Көз қимылдарының ишараттық және дене қалыбы әрекеттерімен тығыз байланысты болып келетіндігі қарастырылды. Сонымен қатар көзге қатысты бейвербалды элементтердің мәнмәтінге қарай беретін мағынасы, яғни бір қимылдың бірнеше мағынада қолданылуы мүмкіндігі дәйектелді. Көз соматизміне байланысты көп мағынаны білдіретін ым-ишараттардың мағыналық топтары сараланып көрсетілді.

Көз қимылдарының және көздің әлеуметтік, коммуникативтік қызметінің айрықша ережелерін қолдану тек мәнмәтінде ғана жүзеге аспайды, сонымен қатар арнайы рәсімдерде де қолданылады. Күнделікті диалогті қарым-қатынаста адамдар өз мақсаттарына жету үшін жиі көз қимылдарын пайдаланып жатады. Көздің көмегімен мақсатына жету үшін әртүрлі қимылдар жасалынады. Мәселен, көзін қағу, көзімен ату немесе көзімен жүргізу, көзімен ымдау, т.т.

Сонымен қатар мақалада вербалды амалдармен жеткізілген хабарда сөйлеушінің эмоциясын, оның қандай жағдайда және нені меңзеп тұрғанын толықтай білу жеткіліксіз сияқты болатыны, ал бейвербалды амалдар сол тілдік амалдарға қосымша мағына беріп, сөйлеушінің қарым-қатынас барысында қолданған ым-ишарасы оның көңіл-күйінен хабардар етіп, шынайы бет-бейнесін ақпарат бере алатыны туралы мәселе қозғалады.

Кілт сөздер: кинема, ым, функция, көз, әлеуметтік, мәдени, диалог, коммуникациялық акт.

GÖZ SOMATİSMANIN SOSYAL VE KÜLTÜREL İŞLEVLERİ

ÖZ

Makalede iletişim esnasında kullanılacak yüz ifadelerinin, özellikle göz somatisminin sosyal ve medeni görevlerinin kullanım düzeyi ele alınacaktır. Göz hareketlerinin jest ve beden dili eylemleriyle sıkı bağlantılı olduğu değerlendirilecektir. Ayrıca gözle alakalı sözsüz iletişim öğelerinin jestlere yönelik anlamı, yani bir eylemin birçok anlamda kullanılabilmesi kanıtlanacaktır. Göz somatizmi ile ilgili çok anlam ifade eden yüz ifadelerinin anlamsal grupları analiz edilerek gösterilir.

Göz hareketlerinin ve gözün sosyal ve iletişim görevinin özel kurallarını kullanmak sadece jestlerde gerçekleşmez, ayrıca özel işlemlerde de kullanılır. Günlük konuşmada insanlar amaçlarına ulaşmak için sık sık göz hareketlerine başvururlar. Farklı eylemlerde bulunurlar. Örneğin, göz atmak, gözle takip etmek vs. Bununla birlikte, makalede sözlü iletişim esnasında konuşmacının duygusunu, onun durumunu ve neyi kastettiğini tamamen anlamamanın mümkün olmadığını, ancak sözsüz iletişim sayesinde bunlar hakkında bilgi edinebileceğimiz söz konusu olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kinema, jest, fonksyon, göz, sosyal, medeni, diyalog, iletişim hareketi.

Қарым-қатынаста тілмен қоса жүретін тілдік емес амалдар әрбір айтылған ойды толықтырып, оған қосымша мағына үстеп тұрады. Коммуникациядағы ым-

* Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazak Filoloji Bölümü, magzhan.67@mail.ru

ишара, дене қалыбы, интонация вербалды құралдармен, яғни тілмен, сөйлеумен жеткізілген хабарларға қарағанда, маңыздырақ әрі сөйленістеі мағынасы үстемірек болып саналады. Сонымен қатар вербалды амалдармен жеткізілген хабарда сөйлеушінің эмоциясын, оның қандай жағдайда және нені меңзеп тұрғанын толықтай білу жеткіліксіз сияқты болады. Бейвербалды амалдар сол тілдік амалдарға қосымша мағына беріп, сөйлеушінің қарым-қатынас барысында қолданған ым-ишарасы оның көңіл-күйінен хабардар етіп, шынайы бет-бейнесін ақпарат береді. Бұл сөйлеушінің сөйлеген сөзі мен ым-ишарасының қаншалықты сәйкесетіндігінен көрсете алады.

Тілші ғалым Т.Қордабаев: «Ым тілі жасанды емес, ол ұрпақтан ұрпаққа ауысып, мұра ретінде беріліп отыратын табиғи құбылыс. Шарттылық ым тілінде тым елеусіз, сондықтан ол негізінде интернационалдық құрал, оны бірінің тілін бірі білмейтін адамдар да түсіне алады. Барлық халықта жұдырық көрсетуді қорқыту деп, қол бұлғауды шақыру деп түсінеді. Сөйленістің вербалды тәсілдерімен бірге жүретін кинесикалық, проксемикалық, просодикалық амалдар мен қимылдар лингвистикада бейвербалды қатынастың құрамында болатынын түсіндіреді. Паратілдік құралдар да дыбыстық сөздер сияқты өте тиімді және ыңғайлы болып есептеледі. Шынында да, адамдар бірін-бірі белгілі бір дыбыстар арқылы ғана емес, қимылдар арқылы да түсінісе алады (Kordabaev, 1987: 34). Ал Психолог, доктор Зухал Балташ және доктор Аджар Балташ «Дененің тілі» еңбегінде былай дейді: “Karşı karşıya gelen iki kişi arasındaki ilk etkileşim, iletişim sürecinin önemli bir belirleyicisi olmaktadır. Bu etkiyi yaratan faktörler, karşılaşılan kişinin beden dilinden, kullandığı kelimelere ve kişinin taşıdığı bütün aksesuarlardan içinde bulunduğu fizik ortam nesnelere kadar geniş bir dağılım gösterir. Bütün bu faktörlerin bileşkesi “algılayan kişinin” değerlerinde bir yer bulur ve o çerçeve içinde yorumlanır. Algılayanın kişisel özellikleri ve toplumsal normları ile kalıplaşmış olan yargılar, etkileşim verilerine bağlı olarak iletişimin ilk anında bir “karar” verir ve insan karşısındaki kişiye bir etiket yapıştırır. Bu karar olumlu veya olumsuz olabilir” (Baltaş, 2010: 7).

Адам баласына негізінен өз дене қалыбын дұрыс игере алып, айтайын деген хабарын ым-ишараның көмегі арқылы жеткізе алуы керек. Ғалымдардың пайымдауынша, қарым-қатынаста берілетін ақпараттың басым бөлігі, атап айтқанда, хабардың 60-80%-ы ым-ишара, бет, қол қимылдары, көзқарас, интонация, арақашықтық тәрізді бейвербалды амалдармен жеткізіледі екен.

Тіл білімінде коммуникация кезіндегі адамдардың визуалды әрекетін, яғни көз соматизміне байланысты мәселелерді зерттейтін ғылымды **окулесика** деп атайды. Окулесикада диалог кезіндегі адамдардың келесідей көз қимылдары қалыптасқан. 1) «**біржақты көзқарас**», бір адамның екінші біреуге қарауы (бетіне қарауы емес); 2) «**бетіне қарау**», бір адамның екінші бір адамның жүзіне қарауы; 3) «**көзіне тіке қарау**»; 4) «**бірлесіп қарау**», коммуниканттардың бір-бірінің бетіне қарауы; 5) «**көзбен контакт жасау**» немесе «**визуалды контакт**», екі тарап та саналы түрде бір-бірінің көзіне қарайды; 6) «**көзқарастан қашу**», диалогке қатысушының біреуі әңгімелесушінің көзқарасынан қашу жағдаяты; 7)

«көзқарасын өткізіп алу», серіктесіне қарамау, еш себепсіз көз контактісінен қашу.

Коммуникация кезіндегі көз қимылдарын сипаттайтын басты белгілерге мыналарды жатқызуға болады: **бағыт** немесе **көзқарас нысаны** – яғни көзқарас неге бағытталғандығы және **көзқарас типі**, яғни **визуалды әрекеттестік тәсілі**. Бұған қоса визуалды әрекеттер ережесінде маңызды рөлді *көздің қозғалысы мен көлемі*, бір объектіден екінші объектіге *көзқарастың орналасуы*, *көзқарастың немесе визуалды контактінің ұзақтығы* сияқты мәселелер атқарады. Егер көздің қимылы ұстатпайтын болса, көздің қарашағының өлшемінде өзгерістер болса, ондай көзқарас байқаусыз қалуы мүмкін. Ал *тіке қарау* адресат жадында қалып қояды, тіпті коммуниканттар арақашықтығы алшақ болса да. Мұндай көзқарас маңызды әлеуметтік және коммуникативтік қызмет атқарады. Адресат әрқашан *тіке* көзқарасқа мән береді. Оны гипноздық немесе агрессивті шақырып тұрған көзқарас деп қабылдайды. Этикет нормаларына сай *тіке қарау* ұзақтығы жағынан өте қысқа орындалу керек, өйткені серіктестер бір-біріне ұзақ қарайтын болса, онда біршама уақыт өткенде екі тарап та бір мезетте көздерін тайдырып әкетеді.

Көзбен тіке қадала қарау қолданылу аясы жағынан, семантикасы жағынан көз контактісімен бірдей емес. Бізге *тіке қадала* қараса, біз *Ол маған қадала қарап қалыпты* немесе *Неге тесіліп қарап қалды?* деп жиі айтамыз. Мұндай көзқарасты біз жақтырмаймыз, сол себепті ол адамды тітіркендіруі, ашуландыруы мүмкін. Кейде *Неге қадалып қалдың?* немесе *Неге тесіле қарап тұрсың?* деген сияқты сөз қайтарып жатамыз.

Көз қимылдарының және көздің әлеуметтік, коммуникативтік қызметінің айрықша ережелерін қолдану тек мәнмәтінде ғана жүзеге аспайды, сонымен қатар арнайы рәсімдерде де қолданылады. Күнделікті диалогті қарым-қатынаста адамдар өз мақсаттарына жету үшін жиі көз қимылдарын пайдаланып жатады. Көздің көмегімен мақсатына жету үшін әртүрлі қимылдар жасалынады. Мәселен, *көзін қағу*, *көзімен ату* немесе *көзімен жүргізу*, *көзімен ымдау*, т.т. Латын Америкасының бірқатар елдерінде күні бүгінге дейін сақталып келе жатқан *paseo* деп аталатын көне дәстүр бар. Бұл дәстүр бойынша көктем, жаз айларында әр жексенбіде үйленбеген жігіттер мен тұрмысқа шықпаған қыздар алаңға жиналып, бір-біріне қарама-қарсы тұрады. Егер би кезінде жігіт қызға **көзін қадап** қалса, келесі жексенбіде оларға сөйлесуге рұқсат беріледі екен. Ал мұның соңы үйленуге ікеп соғады екен (Creidlin, 2004: 399-400).

Коммуникация барысында адам серіктесінің көз қимылына қарай өзінің көз қимылының тактикасы мен стратегиясын саналы түрде өзгерте алады. Өйткені сөйлесуші адресатының *көзіне* немесе бетіне *тіке қарап* тұрғандықтан, қарсы тараптың әңгімесінің шынайылығын аңғарады. Яғни коммуниканттың оны тыңдап тұрғанын, түсініп тұрғанын немесе серіктесінің эмоционалды жағдайының қалай өзгергенін қадағалай отырып, өз әрекетін өзгерте алады. Бірқатар ғалымдардың зерттеулері ауызша қарым-қатынас кезінде коммуниканттар егер бір-бірінің көз қимылдарын жіті қадағаласа, айтылған нәрселердің дәл қабылданатынын

дәлелдеген (Кендон: 55-98). Көз қимылының көмегімен сөйлеуші адресатының сөйлеу әрекетін басқара алады.

Көздің мәдени қызметі, әлеуметтік және дискурстық секілді, әрқилы болып келеді. Көз қимылына байланысты мысал келтірер болсақ, адам *көзін сығырайтып* қарағанда ашық көзін кішірейтеді, бұл оның нысанға назарын аударуға мүмкіндік тудырады. *Көзін кең ашу* «көбірек көру» мағынасын бермейді, біріншіден, таңданысты, екіншіден, бірнәрсені білуге ұмтылу мағынасын білдіреді. Аталған екі ишарат та – *көзін сығырайту* және *көзін кең ашу* – әлеуметтік және дискурстық қызмет атқарады (Kendon, Argile, 1967: 55-98).

Көз қимылдары ишараттық және дене қалыбы әрекеттерімен тығыз байланысты болып келеді. *Көзін сығырайту* немесе *көзге тіке қарау* тек статикалық дене қалыбы кезінде ғана мүмкін; адам өз-өзімен болғанда немесе бірнәрсеге ойланып кеткенде тек көзін жұмып қана қоймайды, ол сонымен қоса ишарат етуді де мүлдем тоқтатып қояды; көз қысу әдетте қулана күлімдеумен сәйкес жүреді.

Өртүрлі мәдениетте көздің қорғайтын қызметі кең тараған және ол өте көпқолданылады. Зерттеушілер әр халықтарда адамдар көз тиюден, өртүрлі бәле-жаладан, бақытсыздықтан, ауру-сырқаудан қорғайды деп үйлеріне іліп қоятын тұмарлардың формасының көзге ұқсайтынын анықтаған. Бұл ертеден келе жатқан наным-сенімге байланысты туындаса керек. Ертеде Күнді Құдайдың көзі – ол мейірімді, жер бетіндегі адамдарға тыныштық, бақыт әкеледі деп есептеген.

Қазақ халқының қарым-қатынасында кездесетін бейвербалды амалдардың да өзге халықтардың қолданысындағы ым-ишаралардан айырмашылығы мен ұқсас тұстары да кездеседі. Солардың бірі – көз қимылдары.

М. Жұмабаев “Педагогика” еңбегінің “Психология” атты тарауында: “Адамның жан сыры дене арқылы, мимика арқылы сыртқа білінеді, дене де жанға байлаулы, жан көріністері денеге қатты әсер береді. Адамның көзқарасы, дауысы, аяқ басуынан жанының қандай күйде екені көрініп-ақ тұрады”, – деп адамның ішкі дүниесінің сыртқа шығуы ым-ишаратпен байланысты болатынын дұрыс аңғарады (Zhumabaev, 1996: 27). Осылайша ым-ишараттың қызметін нақтылап, маңызына назар аударады. Болашақ зерттеулерге жол сілтейді. Сөйтеді декөз қозғалысына, көзбен жасалатын ым, ишараттарға, яғни көз қимылына мынадай кескін-келбеттегі қимыл-қозғалыстар жатқызады:

- көзін алақтату;
- көзін қысу;
- көзінің құйрығымен қарау;
- көзін қадау;
- көзін шарт жұму;
- бір көзін қысу;

- көзін кірпіктерімен қамалау;
- көзін сығырайту;
- көзін ашып-жұму;
- көзін бадырайту;
- көзін төмен төңкеру, т.т.

Көз қимылдары бір дене мүшесі арқылы берілгенімен, жасалуы жағынан әртүрлі. Сонымен бірге мәнмәтінге қарай беретін мағынасы да бір-біріне сәйкеспей жатады. Яғни бір қимыл көп мағынада қолданылуы мүмкін. Бұлардың барлығы да көз соматизмі арқылы жасалынады.

Көз соматизміне байланысты көп мағынаны білдіретін ым-ишараттардың мағыналық топтары:

Қуанудың көп мағыналы түрде айтылуына байланысты көздің қатысымен жасалатын бейвербалды амалдарды былайша топтап көрсетуге болады:

Көзін қысу (оң не сол көзін жұму арқылы жасалады): *Айтпау, үндемеу, сырыңды ашпау, бәрі белгілі екенін білдіру; өтірікті жабу, өтірік екенін достас жаққа білдіре отырып, құптату және сүйіспеншілік білдіру, ризашылық білдіру, т.б. мағыналарды білдіреді. Мысалы:*

Жаман да болса ақ сүтін берді ғой саған. Менен сүт шықпай қалған соң, біраз күн сол емізген, – деп сөзінің аяғында Жәмиханға **көзін қысты** (Б.Нұржекеев);

Анау екеуі Абайлармен амандасуға мұршасы келмей, Тұрғанбайды қоршап жүргенде, Жиренше Абайға тақап кеп, аналарды нұсқап, **көзін қысып**, ақсия күлді (М.Әуезов);

Тәкежан бастапқы міз бақпаған салмақты пішінмен қамшыны алып жатып: – Е, молдеке, бәсе! – деді де, Жұмағұлға қарап **көз қысып**, бір жақ танауын тыржитып қойды (М.Әуезов);

– Әділетіңе ризамын, әмсе жолың болсын! Ата ұлы ғана болмадың. Өзің айтқандай... Соны бір айта беруші ең ғой! – деп, **көзін қысып**, мәздене күліп Жиренше: – Өзің айтқандай, адам ұлы болдың, Абай (М.Әуезов);

Жорғабек “маған айтып отырсың ғой” дегендей, артынан мықтайтын кісіше **көзін бір қысып** қойды.

– Біздер, қазақтың коменестері, ол пікірді қолдай алмаймыз... Біз төңкеріс жолына түсуіміз керек... Иә, сонымен екі ағым бар (Ж.Аймауытов).

Көзін қадау (қасындағы адамға жанарын кеңірек ашыңқырап тік, тесіле ұзақ қарау) ишарасы:

- ашулану, ызалану;

▪ қарсылықты, келіспеушілікті, жиіркенуді, жек көруді аңғарту, т.б. көп мағынаны білдіреді. Мысалы: Сәтбала өз бөлмесінен Мұхит бөлмесіне еніп қайнысымен иек қағысты да, Қайырбекке оқты *көзін қадал*, самауыр алып сыртқа шықты (Мотупов, Beisembaeva, 2003: 39).

Ашулану, ызалану: – Отағасы, жай айта салдық-ау деймін, колхоз егіні болар бұл? – деп, атының басын бұра бергенде ғана, шал оған шүңірек *көзінқадал*, тура қарады (Ғ.Мұстафин).

Қарсылықты, келіспеушіліктікөз қадау, көзін бағжиту арқылы да білдіруге болады: – Атама сол қарғыс атқан ауылдың атын! Ротмистр әлдеқайда, батыс жаққа *көз қадал*, басын әнтек шайқап, мырс етті (Ш.Мұртаза);

– Қойшы, елдің жанжалын тыңдағалы жүр ме едің. Жылжи берейік онан да, – деген Жамалдың сөзіне құлақ қоймастан, *көзін бағжитып* егіншілерге қарай қалды (Ғ.Мұстафин).

Қадала қарау – *ашулану, ашудан қатты түтігіп кету, жеп жіберердей қадала қарау* сияқты бірнеше бір-біріне жуық келетін мағынаны, көп мағынаны жеткізеді.

– “Береке-береке” дейсің. Кінәкімде? Көрдіңбе! – деп Байсалға **қадала қарапалды** да: – Бірақ құдайақта, көріп-ақалармын! – деді (М. Әуезов);

Шеген менің аяғымдағы толып жатқан жара мен жарықтарын көріп, басын шайқады да:

– Уай, мынауың болмайды, – деді, түсінемісің дегендей *көзіме қадала қарап* (Ғ.Мүсірепов).

Көз арқылы **алара қарау, жалт қарау, көзі жайнау**, ишараттары да жасалады:

а) алара қарау арқылы *жақтыртпау, жаратпау, жақтырмай тыйып тастау* мағыналарын білдіретін ишараттар жасалады.

– Міне, осылардан сұрау керек Омардың қайда кеткенін, – деді Оспан ендігі сәтте үйден шыққан қыздарға **алара қарап** (О. Бөкей);

– Суырдың айғырындай аңқимай жәйіңе отыршы, – деп Бати **алара қарап** тыйып тастады (О. Бөкей).

ә) көз тастау – *көзін тіке қадау арқылы жасалатын ишарат. Қарау, көру, біреуді ұнату, көз салу; шолу, барлау, тексеру, ризашылық білдіру мағыналарын білдіреді:*

Мәкішке тағы бір рет *көз тастап*, ойлана түсті де, Құнанбай үн қатты: – Ей, менің балаларым, дос-жарым, іні-туғаным! – деп, ойлы, салқын *көзбен айнала жұртты шолып* өтті (М. Әуезов);

Абай бұл баласына ризашылық белгісі етіп, салмақпен *көз тастап* қарап алды (Р. Тоқтаров).

Көзін қадау/қарау. Көздің қарашығын бағыттап, алдындағы адамға жанарын тіктеу. Қараудың түрлері де, білдіретін мағыналары да әр түрлі: *көздерінен от шашып, ойнақшыта қарау, ызғарлана қарау, кірпік қақпай қарау, кірпік қақпай қадалу, алаң етіп жалт қарау, қайсарлана қарау, шұғыл бұрылып, жалт етіп қарау, жылы қарау, суық қарау, бір рет жалт етіп қарау, ашулы көзбен қадала қарау, атып қарау, оттылықпен қарау, ежірейе қарау, атып жіберердей қарау, имене қарау, имене төмен қарау*, т.б.

Ызғарлана қарау, кірпік қақпай қарау, кірпік қақпай қадалу, ашулы көзбен қадала қарау, атып қарау, ежірейе қарау, атып жіберердей қарау, суық қарау, салқын қарау ишараттарының білдіретін мағыналары бір-біріне жуық, өзектес болып келеді. Бірақ ұқсас ишараттарды мағыналық реңктеріне қарай іштей тағы топтастыруға болады.

Мысалы, **ызғарлана қарау** – жақтыртпау, жаратпау, жек көру, ашулану, кектену; тыйым салу, іс-әрекетті әрі қарай жүзеге асырмайтынын білдіріп кесіп тастау мағыналарын білдіреді. *Майбасар бұл үйге ашулы пішінмен кірді. Белін шешпей, көн елтірі тымақтың бір құлағын жымырайта киіп ап, қамшысын қос бүктеп, мықынына таянып отырып, құлыншақтарға ызғарлана қарады. Түсі сұрланып, екі танауы желбірей түсіп, тентек көздері жиреніш отын шашып тұр* (М. Әуезов). Осы мысалдағы кейіпкердің ызғарлана қарауын, қатты ашуланғанын білдіретін ишаратын қамшысын қос бүктеп, мықынына таяну ишараты толықтыра түскен.

Қорытындылай келе, жоғарыда көз соматизміне байланысты бірқатар белгілер, көз қимылының әлеуметтік және мәдени қызметтері, сондай-ақ көз соматизмінің мағыналық талдаулары мәселелері қозғалды.

ADEBIATTER

BALTAŞ Z., Baltaş A., (2010), **Bedenin Dili**, Remzi Kitabevi, 33. Basım, İstanbul.

CREIDLIN G., (2004), **Neverbalnaya semiotika**. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.

KORDABAEV T., (1987), **Kazak til biliminin kalyptasu**, damu joldary, Almaty: Mektep.

KENDON A., Argile M., (1967), The exsperimantal analysis of social performance. New York: Academic Press.

MOMYNOVA B.K., Beisembaeva S., (2003), Kazak tilindegi ym men icharattyn kazaksha-orysssha tusindirne sozdigi, Almaty: Kazak universiteti.

ZHUMABAEV M., (1996), **Chygarmalar jinagy**, Pedagogika, Almaty: Bilim.